

Katsányi Sándor könyvtáros munkája a Veszprém megye irodalmi hagyományai című sikeres és mindnyájunk által sokat használt kötet. Harmath István ebben az évben ünnepelné 70. születésnapját..., de már elhunyt 1986-ban. Rövid összefoglalásom is az ő emlékét hivatott ápolni.

Ács Anna

Berhida középkori templomának átépítése

Legtöbb középkori templomunkat a váltakozó közösségi igények kényszerítő hatására átépítették, belső berendezését újjakkal pótolták. A még szerencsésnek mondható kevesek közé tartozik egyik páratlan építészeti emlékünknél, Berhida késő gótikus középkori temploma. Csak egy nagyszabású átépítés formálta és hozta létre mai szép arányait. Ekkor készült a szentély és a hajó egyedülálló kőboltozatú tetőszéke.

Az átépítés tényét és mértékét az 1963–1964. évi műemléki helyreállítást megelőző falkutatás és régészeti feltárás igazolta, mely sok új értékes adatot szolgáltatott az átépítés történetéhez, de adós maradt a különböző levéltárak anyagának értékelésével.¹ Ezt az adósságot szeretném a következőkben törleszteni.

Ki építette át a templomot?

Levéltári forrásaink alapján az átépítést egybehangzóan Huszár Zsófiának tulajdoníthatjuk. Bizonyosság erre a szentély felőli első boltszakasz zárókövének holdas-csillagos címere, valamint a második boltmező címeres zárókövén látható kettős kereszt. Virágh Péter vallja, hogy egy „bizonyos Pápista Berhidai földes asszony, Huszár Sónia nevű építette és a Pápisták temploma lött légyen. Ezt pedig bizonyították... belől a boltozaton álló köröszt bizonyos mellette levő címerrel együtt.” A másik tanú, Kovács János vallja, hogy a templom a katolikusoké volt. Ezt pedig igazolja a „templomnak boltozásán dupla köröszt, bizonyos mellette levő címerrel együtt.”²

A tanúvallomásokkal egybehangzó az 1747. évi Visitatio Canonica megállapítása: „Nyilvánvaló, hogy a templomot a katolikusok, mégpedig a Huszár család építette, kiknek nagylelkűségét belől a szentély felőli boltozaton látható címer még ma is hirdeti.”³ Ugyanezt olvassuk az 1746. évi főesperesi látogatás jegyzőkönyvében is.⁴

Ha nem is vesszük szó szerint, hogy a templomot a berhidai Huszár család, illetve Huszár Zsófia „a fundamentis” építette, csupán olyan nagyobb szabású átépítési munkát tetelezzünk fel, mely a templom használhatóságát tekintve új építésnek tűnhetett, a levéltári adatok értékelését mégis nehezíti, hogy Huszár Zsófia személye mindmáig ismeretlen a Huszár család leszármazottjai között, továbbá, hogy a berhidai Huszár család címere nem hozható kapcsolatba a boltmezők zárókövein látható címerrel és végül: a szakirodalom a régészeti kutatás adatait felhasználva ugyanezen címerre hivatkozva az átépítést a Hunt-Pázmán nembeli Demeter veszprémi püspöknek tulajdonítja és a XIV. század végére datálja.⁵

Az első adat, mely a Huszár család berhidai kapcsolataira utal, 1588, amikor a rovásadó összeírások szerint Berhida birtokosa Huszár Péter pápai főkapitány.⁶ Az ő testvérbátyja

¹Sz. Czeglédy Ilona-Ágostházy László: Berhida középkori temploma. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei (A továbbiakban: VMMK/6/1967), 217–237.

²Molnár József: Adatok a berhidai-peremartoni műemléktemplom helyreállításához. Műemlékvédelem VIII/1964, 125–126.

³Veszprémi Püspöki Levéltár (A továbbiakban: VPL) Visitatio Canonica, Berhida, 1747.

⁴Uo. Fragmenta 1747. I. 7.

⁵Sz. Czeglédy-Ágostházy: i.m. 226.

⁶Pákay Zsolt: Veszprém vármegye története a török hódoltság korában a rovásadó-összeírás alapján (1531–1696). Veszprém, 1942. 58.

volt Huszár Mátyás, aki már gyermekkorában török fogságba esett. Törökországban török módra nevelték. Felnőve visszaszökött hazájába, de elfogták és büntetésül a Feketetoronnyba zárták. Hosszú évekig tartó raboskodás után újra megszökött. Konstantinápolyban egy török hitre tért magyar lovat szerzett neki, így és jancisárnak öltözve hazaindulhatott. Útközben felismerték és ismét visszakerült a Feketetoronnyba. Innen ismeretlen időpontban fogolycserével szabadult.⁷ 1605 táján palotai várkapitány.⁸

Nem tudjuk, mikor és milyen körülmények között jutott Berhida birtokába, de 1625-ben már leánya, Radován Istvánné Huszár Zsófia a falu birtokosa. Ettől kezdve gyakran találkozunk lányának nevével a különböző berhidai iratokban (pörös ügyek, birtok-adásvételek, határjárások, viták és megegyezések). 1625-ben özvegy, győri lakos. Három gyermeke van: Judit, akit 1630-ban férje nevében Boronkay Ferencnének említenek, István, aki 1660-ban pápai várkapitány és Ferenc. 1625-ben berhidai birtokai a következők: egy nemesi kúria, tizenkét jobbágyház (ebből három üres), két jobbágygyümölcsöskert, egy templom, egy működő malom, két pusztai malom, két királyi ekealja szőlőhegy és ugyanakkora közerdő. 1635-ben még életben van. Férje Komárom várának kapitánya volt. Családi birtokai Komárom és Győr környékén vannak.

A templom legkorábbi részletes leírását egy 1630-ból származó zálogolási jegyzőkönyv őrzi. A peremartoni nemesek és Huszár Zsófia között támadt birtokháborítási perben Keresztes Balázs, Veszprém vármegyének egyik szolgabírája 1630. június 30-án két esküdt kíséretében kiszállt Berhidára „Radovánné Asszonyom Huszár Sophia Jóságának el foglalására és kézhez adására, az melly így következik, mind a Birák részével edgyütt... egy Kápolna módgyára való Egyház, az kinek egy Tornya vagyon, de temető helye nincs, fa épület nélkül való, böcsültük tizenöt Girára, mellynek két részét a fiai részére hattuk, harmad részét az porösöknek és biráknak exeqváltuk.”

Két évvel később ez a hivatalos fórumokon zajló vita a győri káptalan előtt megegyezéssel zárul: Huszár Zsófia kártalanítja a peremartoni nemeseket és ígéretet tesz, hogy birtokháborítások a jövőben nem fordulnak elő.⁹

Visszatérve a címerekre: Két címeres zárókő látható a templomban. A szentély felőli boltszakasz zárókövének címerpajzsban a többször hivatkozott holdas-csillagos címer, a másodikon hasonló címerpajzsban kettős kereszt. Mindkét zárókő eredeti helyén, bolygatatlan környezetben! Az első címerrel állítják a tanúk, hogy Huszár Zsófia címere. A fentebb vázolt életrajzi adatok alapján bizonyos, hogy amikor a tanúk Huszár Zsófia címeréről beszélnek, nem a Huszár család címerére kell gondolnunk, mert a címer mindig férfiágon öröklődött tovább és csak rendkívüli esetekben női ágon. Huszár Zsófia sem örökölte apjának, Huszár Mátyásnak a címerét. Őt férje után a Radován (Radványi) címer illette meg. Joggal nevezik tehát a tanúk az első boltszakasz zárókövének Radványi címerét Huszár Zsófia címerének.

Lényeges az építető személyének azonosításánál a szentély felőli második boltszakasz zárókövének címere: az előbbihez hasonló címerpajzsban kettős kereszt. Ezt a címert a szakirodalom építéstörténeti szempontból nem vizsgálta. Erről a kereszttről, „belül a boltozaton álló körösztől”, a „templomnak boltozásán dupla körösztől” említést tesznek a XVIII. századi tanúk is annak bizonyosságaként, hogy a templomot a pápista Huszár Zsófia építette és a pápisták temploma volt.¹⁰

Amint említettük, 1630-ban Huszár Zsófia leányának, Radován Juditnak a férje Boronkay Ferenc. A Boronkay család címere pedig címerpajzsban kettős kereszt.¹¹ Ez a Boronkay család lesz Huszár Zsófia halála után leányági örökösödés folytán csaknem három évszázadon át Berhida birtokosa. A későbbi Keresztes, Pécsi, Beniczky stb. családok is e család leszármazottjai. A Boronkayak szervezik meg rokoni alapon Berhida és a templom életében az 1950-es évekig, az államosításig fontos szerepet betöltő compossessoratust, közbirtokosságot.

⁷ *Mitrovicei Vratislav Vencel* viszontagságai, mellyeket ő a törökök fővárosában, Konstantinápolyban átélt, fogságba esvén elsenvedett, majd szerencsésen kiszabadulván az Úr 1595. esztendejében írásba foglalt. Bp., 1982. 189–190.

⁸ VPL Acta Religionaria, Fasc. B. nr. 17.

⁹ Veszprém Megyei Levéltár (A továbbiakban VeML) XIII. 3. Berhidai Archivum, Huszár Zsófia pere a peremartoni nemesekkel szemben (1630–1632). sz. n.

¹⁰ *Molnár*: i. m. 125–126.

¹¹ *Nagy Iván*: Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal. Pest, 1858. II. k. 187.

Ilyen összefüggésben, a boltmezők zárókövein egymás mellett a Radován és Boronkay címer, anya és leányának címere, bizonyossá teszi a tanúvallomások hitelességét és a Visitatio Canonica megállapítását: „Nyilvánvaló, hogy a templomot... a Huszár család építette, kiknek nagylelkűségét a szentély felőli boltozaton látható címer még ma is hirdeti.”¹²

A templom építéstörténetének vizsgálatánál meg kell említenünk azt a szakirodalomban általánosan elfogadott tételt, mely az első zárókő címerére, valamint a késő román-kora gót stílusjegyekre hivatkozva az átépítést a Hunt-Pázmán nembeli Demeter, veszprémi püspöknek (1387–1392) tulajdonítja.¹³

Valószínű, hogy Békefi Remig, A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban című, 1907-ben megjelent munkájában nevezi először a berhidai címet a Hunt-Pázmán nemzetség címerének. Ezt írja: A háromszögletű pajzsban „van egy hold hatágú csillaggal, az alatt egy kereszt, a kereszttől jobbra egy szakállas nyílhegy, balra meg alabárd féle. A hold és fölötte a csillag azt jelzi, hogy itt Hunt-Pázmán nemzetség valamelyik tagjának címerével van dolgunk.”¹⁴

Békefi véleményétől eltérően a két ábra berhidai előfordulásából az építető személyére vonatkozóan nem tudunk egyértelmű következtetést levonni, mert a hold és fölötte a csillag számos XVI–XVIII. századi címerben előfordul.¹⁵ Figyelembe kell vennünk továbbá a címerpajzsban látható többi címerábrát is: kereszt, szakállas nyílhegy, alabárd. Demeter püspök címerében ez utóbbi ábrák nem szerepelnek.

Berhida esetében a stílusjegyek bizonyossága sem egyértelmű. A barokk oltár szoboranyagának vizsgálatánál részletesebben tárgyaljuk, de már itt is megemlítjük, hogy főleg a kisebb rangú és jelentőségű munkákon dolgozó, a szerényebb képzettségű mesterek nem voltak stílussteremtő egyéniségek, nem lehet tőlük számon kérni a stílusváltozatok jegyeit. E mesterek generációkon keresztül szívósan ragaszkodtak a megszokotthoz, másolták a jól bevált régít. A berhidai templom hol gondosan, máskor meg elnagyolva megmunkált részei, kövei is arra vallanak, hogy az építőmesterek tehetségük és körülményeik szerint, ahogyan látták vagy tanulták, építették újjá a román kori kis templomot: a címerek és a bordaprofilok XIV. század végére vallanak, a pasztoforium Mátyás korabeli formákat mutat, az ügyetlenül faragott sírkő középkori, a gazdag felépítményű keresztelőmedence is középkori, az impozáns kőboltozat is stb.

A berhidai középkori templom „különösen szokatlan tetőszerkezetével hívja fel magára a figyelmet. Sem Magyarországon, sem közvetlen közelben nem találtunk eddig példát erre a tetőszerkezetre. A franciaországi Montataire XIII. századi kolostortemplomában találunk hasonló tetőszerkezetet, s valószínűleg Franciaország más területein is. Egyelőre nem ismerjük azokat a szalakat, amelyek ezt hazánkba közvetítették.”¹⁶ De ha ismernénk is a közvetítő szalakat, nem valószínű, hogy azt irányzatokban, iskolákban jelölhetnénk meg, hanem sokkal inkább a realitásokban, amely a szükségszerű építkezéseknek, így a várépítésnek, korszerűsítésnek is mindenkor jellemzője volt. A berhidai Huszár család történetében is vannak ilyen realitások, hic et nunc-adottságok, amelyek francia földre mutatnak.

1591–1594-ben Pápa várának főkapitánya Huszár Péter. Már az ő idejében, de a későbbi években még inkább jelentős számú, 6000–8000 francia-vallon zsoldos is teljesített a várban katonai szolgálatot. 1600. június 1-jén a zsoldosok bérkövetelésük miatt fellázadnak. A lázadást a magyar és osztrák csapatok leverik és a fogságba esett lázadókat kegyetlenül megkínözzák és kivégzik. A harcok során mintegy 200 francia-vallon zsoldos kétségbeesve menekül Bakonyjákó-Városlőd-Veszprém körzetén át állítólag Fehérvárra a törökhöz. Menekülésük útja a Huszár család birtokán, Berhidán vezetett keresztül.¹⁷ Nem ismeretes, hogy miért választották ezt a kerülő utat, valamint az sem, hogy szorongatott helyzetükben kapcsolatba kerültek-e itt a birtokon a Huszár családdal. De az sem kizárt, hogy pár évvel később már ök

¹²VPL Visitatio Canonica, Berhida, 1747.

¹³Sz. Czeglédy-Ágostházy: i. m. 226. Megállapításait a templom építéstörténetével foglalkozó szakirodalom változtatás nélkül vette.

¹⁴Békefi Remig: A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban. Bp., 1907. 69–70.

¹⁵Újhelyi János veszprémi kanonok 1469–1486-ban fordul elő az oklevelekben. Címere ugyanaz, mint a Hunt-Pázmán nembeli Demeter püspöké. V. ö. Gutheil Jenő: Az Árpád-kori Veszprém, Veszprém, 1977. 83.

¹⁶Sz. Czeglédy-Ágostházy: i. m. 226.

¹⁷Veress D. Csaba: Várak a Bakonyban. Bp., 1983. 147–150.

végzik, illetve irányítják a Huszár Zsófia nevével jelzett átépítési munkálatokat hazulról hozott tapasztalataik alapján. – Csak lehetőségek ezek, amelyek további bizonyítékokra szorulnak. Talán valamikor majd megtaláljuk azokat is.

Mikor történt az átépítés?

Az átépítés idejéről levéltáraink nem tájékoztatnak. Az említett adatok birtokában azonban nagy valószínűséggel meghatározható.

A Radován-címer mellett a Boronkay-címer arra utal, hogy az átépítés Radován Judit és Boronkay Ferenc házasságkötése után, de még Huszár Zsófia halála előtt történt. További pontosításra ad lehetőséget Boronkay Jánosnak a revindikációs perekben tett vallomása. Szerinte a templomot néhai Huszár Zsófia, Radoványi István komáromi várkapitány felesége építette apjának halálához méltóan, a szent kereszt tiszteletére „ubi genitorem suum Matthiam Huszár in Palota commendantem proprii hajdones occidissent” – „ahol apját, Huszár Mátyást, palotai várkapitányt saját hajdúi megölték”.¹⁸

Mikor történt ez a haláleset?

Két dátummal határozhatjuk be. Az egyik 1603, amikor Huszár Péter halála után testvérbátyja, Mátyás lesz a falu birtokosa. A másik pedig 1625, amikor már Huszár Mátyás leánya, Huszár Zsófia a birtokos. E két dátum között Palota várának története eléggé ismert. Viszont mindmáig fehér folt az 1605. május végi napoknak a története, amikor a vár „ismeretlen körülmények között” Bocskay pártjára állt át. 1605. április elején még Horváth Gáspár, a vár főkapitánya keményen visszautasít minden átállási felhívást, de május 25–30. táján a vár mégis önként behódol Bocskaynak.¹⁹ Úgy tűnik, ennek az átállásnak lett áldozata a katolikus Huszár Mátyás: az új vallással szimpatizáló katonaság fellázad, megölik kapitányukat és harc nélkül átadják a várat. Annál is inkább feltételezhető ez, mert Bocskay csapatainak 1605. évi dunántúli hadjárata során nem egy vár hasonló körülmények között állt át a felkelők oldalára (Szentgrót, Sümeg, Veszprém stb.).²⁰

Elfogadva Boronkay János vallomását, a templom átépítésének kezdetét az 1605 utáni évekre tesszük és keressük, melyik lehetett a Huszár család által épített kriptá, ahova Huszár Mátyást temették.

Az 1963–1964. évi régészeti feltárás négy sírt talált a templomban. Ebből egy volt felnőtt sír, a másik három gyermeksír. A felnőtt sír kiemelt helyen, a szentélylépcső előtt középen volt.²¹ Bizonyosnak látszik, hogy ez volt Huszár Zsófia apjának, Huszár Mátyásnak a sírja. Ez lehetett az a Huszár család által épített kriptá, melyre Boronkay János is hivatkozik. Ennek a kriptának fedlapja lehetett az a félig elkészült keresztos kőlap, amelyet megfordítva a földre fektetve belül a bejárati ajtó előtt találtak. Ez volt a legjobban bolygatott sír.²² Valószínű, hogy a környék szegénylegényei és a végvárak kóbor hajdúi is tudták, hogy a volt földesúr.

A templom átépítésének sok találgatásra okot adó, mindmáig homályos szakasza a körülfalazás. Boronkay János vallomása szerint a templom körös-körül művészi módon simára faragott kövekkel volt burkolva: „afabre expolitis ex lapidibus circum circa coniunctis.”²³ Ez az igényes körülfalazási mód is arra enged következtetni, hogy elsődleges célja nem a legjobban rongálódott teherhordó falszakaszok megerősítése, nem is hadászati célokot szolgált, sokkal inkább a családi temetkezési hely, a cinterem kialakítása lehetett. A templomban feltárt gyermeksírok és a déli oldalon kialakított kis temetőket is arra vall, hogy az utódok is cinteremnek tekintették a templomot.

Az elmondottak természetesen nem zárják ki azt, hogy a végvári élet nehéz éveiben a korszerűen átépített és megerősített kis templom a török hódoltság szomszédságában, a gyakori portyázások idején katonai célokot is szolgált. Feladata, mint általában az ilyen csekély hadiértékű megerősített helyeknek, a zsákmányszerző kisebb portyázások megaka-

¹⁸VPL Acta Religionaria, Fasc. B. nr. 17.

¹⁹Veress: i. m. 157.

²⁰Uo. 156–157.

²¹Sz. Czeglédy–Agostházy: i. m. 223.

²²Uo.

²³VPL Acta Religionaria, Fasc. B. nr. 17.

dályozása és a csekély számú lakosság védelme. A berhidai „kistemplom” ezt a szerepét a fehérvári, palotai és veszprémi végvárok szomszédságában, a Sárrétől övezett, mocsaras, lápos, nehezen járható terepen kitűnően elláthatta. Minden bizonnyal el is látta, nemcsak a Radovánok és Boronkayak idejében, valószínű a hódoltság egész ideje alatt. Azok a magyar hajdúk is, akik „azon templomban ki akkor pusztá volt, nevezett Parrag Gergellyel edgyütt recipiáltak magokat és onnét puskáztak”, a berhidai közbirtokosság jobbágjai közül kerültek ki.²⁴ De ez már a török háborúk vége felé történhetett, mert Parrag Gergely nevével az 1696. évi rovásadó-összeírásokban találkozunk.²⁵

Ez az eset egyben arra is rávilágít, hogy az eddigi feltevésekkel ellentétben Berhida a hódoltság alatt sohasem néptelenedett el teljesen. A Parrag család két tagja már 1630-ban, az említett zálogolási jegyzőkönyvben is szerepel. „Ismét vagyom kilencz ház Jobbágy, az melly Jobbágyoknak hármát a Convicta Pars részét exeqváltuk az Pörösöknek és Biráknak, ugmint Vadász Istvánt, Parragi Imrét és Parragi Istvánt, három Girára böcsülvén minden hozzá tartozó ingóságával edgyütt.”²⁶ Úgy tűnik, a folyamatos életlehetőség megeremtésében és megvédésében nem kis szerepe lehetett a korszerűen átépített és megerősített kis erődtemplomnak.

A templom vallási hovatartozása

A Berhidai Közbirtokosság irataiból úgy értesülünk, hogy 1630 táján a templomnak temetőhelye nincs. Csak kriptajáról történik említés, mely Huszár Mátyás temetkezési helye. Ekkor özvegy Radován Istvánné Huszár Zsófia a templom birtokosa.²⁷ A templom sorsának alakulásánál nem hagyható figyelmen kívül, hogy a falut templomával együtt a XVII. század közepén megalakult közbirtokosság bírja. Következésképp a közbirtokosság tagjainak vallási hovatartozása a templom hovatartozását is meghatározta. A közbirtokosság tagjai a XVII. század folyamán mindvégig katolikusok, s ez idő alatt a templom is bizonyosan a katolikusok birtokában van. Nincs adatunk arra, hogy az átépítés után, vagy a XVII. század folyamán bármikor a protestánsok átvették vagy használták volna a templomot.

Változás csak a XVIII. század elején, a Rákóczi-szabadságharc alatt következett be. Előzményeihez tartozik, hogy a török háborúk idejére a király a környékbeli falvakkal és pusztákkal együtt Berhidát is Palota várának ellátására rendelte. A XVI–XVII. század folyamán ezek a falvak és puszták a palotai tisztek és főlegények kezére kerültek.²⁸ A várban teljesítenek szolgálatot a Baranyaiak is. Ők is több falut bírnak. Pl. Baranyai Balázs és Cseszneki Mihály Abát, Lángot, Kálózdót és Felegrest.²⁹ Valószínűleg így kerül Berhida is ismeretlen időpontban a Baranyaiak birtokába. 1696-ban Berhida birtokosa Baranyai Mihály.³⁰

A török háborút lezáró békekötések után a vár ellátására rendelt falvak és puszták visszakerültek régi tulajdonosaikhoz. Baranyai Mihály azonban továbbra is ragaszkodik megszerzett birtokához, noha a Boronkayak visszakövetelik ősi jussukat. A református Baranyai Mihály berhidai megjelenésével egyidőben a peremartoni reformátusok, akiknek helyben lelkipásztoruk és iskolájuk is van – lelkipásztoruk 1707-ben Baranyay János³¹ –, pozíciójukban jelentősen megerősödve befolyásukat a Peremartonnal egybeépült Berhidára is kiterjesztik. Együttműködésük eredménye, hogy 1707 táján a berhidai és peremartoni reformátusok Baranyay János berhidai földesúrtól megveszik az 1702-ben már elhanyagolt állapotban levő templomot. Az eladásról az 1746. évi főesperesi látogatás jegyzőkönyve és az 1747. évi Visitatio Canonica tájékoztat. „Amikor a berhidai katolikusokat is a peremartoni prédikátor adminisztrálta, negyven évvel ezelőtt, amint Boronkay János előadja és jól

²⁴ Molnár: i. m. 125–126.

²⁵ Pákay: i. m. 58.

²⁶ VeML XIII. 3. Huszár Zsófia pere a peremartoni nemesséssel szemben (1630–1632). sz. n.

²⁷ Uo.

²⁸ Pákay: i. m. 38.

²⁹ Uo. 37.

³⁰ Uo. 58.

³¹ VPL. Canonica Visitatio, Berhida, 1747.

emlékszik rá, Baranyay János az oltárkövet kidobta és a templomot az a katolikusoknak 29 Ft-ért eladta.³² (Az 1746. évi főesperesi látogatás jegyzőkönyve szerint a vételár 829 Ft volt.)³³

Hasonló értelemben nyilatkoznak az átvétel idejéről a revindikációs perek jegyzőkönyvei is. Virágh Péter hallotta, hogy „a kurucz világ után mindgyárt a berhidai templomba a Calvinisták mentek belé ellösben, de kinek engedelméből... nem hallotta.” A másik tanú, Kovács János szerint a templom két kőoltárát „mivel a Calvinistáknak azokra szükségük nem volt, kurucz világ után lerontották.”³⁴

Az 1706 táján átvett templomot a berhidai és peremartoni reformátusok 1742-ben közös erővel kívül-belül restaurálják, cseréppel fedik és saját istentiszteleti céljaiknak megfelelően átalakítják. Az átalakítást az 1963–1964. évi OMF-feltárás és -falkutatás nagy gonddal részletezi. Annyit kívánunk itt pontosítani, hogy a templomnak a Huszár-féle átépítés után nem három, ahogyan a régészeti kutatásnál említik, hanem csak két oltára volt. Kovács János tanúvallomása: A templomnak „két kő oltára is volt benn, egyik a végén, a másik a templomnak szegletin a sanctuáriumnak elein.”³⁵ A feltételezett harmadik, a déli fal melletti mellékoltár helyén a szöszék állott, úgy, ahogyan jelenleg is látható a templomban. A másik tanút, Virágh Pétert idézem: „Az előbbeni predikáló székét 1742-ik esztendőben Bilkei János predikátor idejében elrontván egy újat más formára csináltattak.”³⁶

Az oltárok és szöszék átépítésének ténye is megerősíti azt az előbbi állításunkat, hogy a templom a Huszár-féle átépítés után, a török hódoltság alatt, a XVII. század folyamán mindvégig a katolikusok birtokában volt. Eredeti oltárát és szöszékét csak 1742-ben rombolják le. Ekkor alakítják át a templombelsőt az új hit kívánalmainak megfelelően.

Külön figyelmet érdemel a kórusmellvéd, a református időkbeli való népi építészeti szép emléke. A Huszár Zsófia nevével jelzett átépítés idején a templomnak csak egy kórusa volt, kőből, a bejárati rész felett: a mai orgonakarzat. A reformátusok hagyományainak megfelelően az 1742. évi nagy átalakítás idején még egy másikat is építettek, fából; a kegyúri karzatot. Virágh Péter vallomása: „Tudgya, hogy a templomban levő fa Chorusnak egy részét pedigh jóval és utóbb Peremartonyi és Berhidai lakosok magok között össze szedett pénzből csináltatták.”³⁷ Az új kórusal egyidőben készült a régi kórus népies, faragott-festett fakorlátja. A reformátusok munkájára utal, hogy mindkét kórus korlátján a Károlyi Gáspár-féle bibliafordításból való zsolttáridézetek olvashatók. Az egyik, mely az orgonakarzat korlátja volt: „Énekeljétek az Úrnak és áldjátok az Ő nevet, hirdessétek minden napon az Ő szabadítását. Solt. 96. I. 2.”³⁸ A másikon, mely a kegyúri karzat korlátja volt, a 82. zsolttár 3–4.: „Tegyetek ítéletet a Szegénynek és Árvának, a nyomorultat és Szegényt igazítsátok meg. A szegényt és szűkölködőt mentsetek meg.”³⁹ Később a két egyforma faragású és festésű korlátot az oldalkórus elbontása után egybeépítették és azon ma a következő értelmetlen szövegrész olvasható: „az Ő szabadítását. Solt. 96. I. 2. Tegyetek ítéletet a Szegénynek és Árvának, a Nyomorultat és szegényt ek minden nap Szegényt és Szűkö jétek az.” A korláttöredékek egybeépítését már a katolikusok végezték, amikor újra átvették és átalakították a templomot.

A visszatérés idejét és a vele kapcsolatos „nem éppen békés körülményeket” Beke Kristóf Historia Domusából vette át a szakirodalom. E szerint: A reformátusok a torony kőkeresztjét le akarták verni. Tervüktől csak Boronkay Dániel fegyveres fenyegetésére álltak el.⁴⁰ Nincs adatunk arra, hogy ez az incidens – amint Beke állítja – a plébánia újjászervezésével (1759) kapcsolatban történt volna és a templom átvételét jelentette. De mivel Beke adatai a szakirodalomba is bekerültek és abból a barokk oltár keletkezési idejére vonatkozóan is messzemenő következtetések vonhatók le, Beke tévedéseire részletesebben is kitérek:

• Beke Kristóf 1835-ben kezdte írni krónikáját, melyben csak a plébániai levéltár anyagát és a helyi hagyományokat dolgozta fel. Nem ismerte a berhidai közbirtokosság levéltárát – a sorozatos birtokháborítások miatt hadilábon állt a közbirtokossággal –, de nem dolgozta fel

³²VPL. Fragmenta, 1747. I. 7.

³³VPL. Canonica Visitatio, Berhida, 1747.

³⁴Mobnár: i. m. 126.

³⁵Uo.

³⁶Uo.

³⁷Uo.

³⁸96. zsolttár, 2. vers

³⁹82. zsolttár, 3–4. vers

⁴⁰Historia Domus, Berhida. Berhidai R. K. Egyház Levéltára

az 1747. évi kánoni látogatások jegyzőkönyveit és a káptalani levéltár terjedelmre is jelentős berhidai anyagát sem. Csak 1759-ig, a peremartoni plébánia újjászervezéséig tudja visszaforgatni az eseményeket. Saját bevallása szerint: „Többnyire az 1759. esztendőig semmi bizonyosat nem tudhatni.”⁴¹

• 1939 előtt a mai Berhida két különálló község volt: Berhida és Peremarton. Az 1759-ben újjászervezett plébánia Peremartonban volt. Első istentiszteleti helyül Peremartonban egy magánház szolgált, mert a templom romos, használhatatlan volt. Csak évekkel később vette igénybe a plébánia a berhidai templomot, de ez az igénybevétel a reformátusoktól függetlenül 1760 táján történt, amikor a templom már régóta a berhidai katolikusoké.⁴²

• A peremartoni nemeseket a hétszemélyes tábla 1752. évi döntése értelmében a veszprémi káptalan már 1759-ben kártalanította birtokaikért és azok még az év folyamán egy kivételével el is hagyták a falut és a szomszédos falvakban telepedtek le. Ilyen körülmények között már nem is vehettek részt a templomért folytatott vitában.⁴³

• A kőből faragott toronykeresztet belülről a kőboltozat miatt nem lehet megközelíteni. Leverésére csak akkor kerülhetett volna sor, amikor a torony kívülről be volt állásolva. Ilyen nagy, 1759 táján végzett munkáról nem tudunk. Beke sem említi ilyent. Ellenben az 1742. évi nagy restauráláskor a feltételek adottak voltak.

• Az 1747. évi Visitatio Canonica szerint a peremartoni és a berhidai reformátusok 1742-ben „contra instructionem Pestiensis” restaurálják a templomot.⁴⁴ Ez a jogcím nélkül végzett munka is valószínűsíti a tulajdonos, Boronkay Dániel ez idő táji indulatos és fegyveres közbelépését.

A visszatérés pontosabb idejének meghatározásához két dátum adott: az egyik 1742, amikor a templom még de facto a reformátusok birtokában van és azt „contra instructionem Pestiensis” restaurálják. A másik pedig 1749, amikor már a katolikusoké és újra a Szent Kereszt tiszteletére van szentelve. A két dátum között további pontosításra ad lehetőséget Padányi Bíró Márton püspök naplója. Bíró Márton volt a veszprémi egyházmegyében a katolikus restauráció élete végéig fáradhatatlan harcosa. Munkájáról, kudarcairól, eredményeiről, a püspöksége idején visszaszerzett templomokról Róma számára és önmaga igazolására gondos kimutatásokat készített. A berhidai templomot egyetlen alkalommal sem említi, jóllehet Peremartonban ő szervezte újjá a plébániát.⁴⁵ Hallgatását csak azzal tudjuk magyarázni, hogy a templomot már püspöki székhelye, 1745. március 18. előtt legalább de iure, nem sokkal később pedig már de facto is visszakapták a katolikusok.

Említésre méltó még Boronkay Dánielnek, a berhidai közbirtokosság egyik tekintélyes tagjának 1751. május 27-én Pozsonyból írt levele. Ebben azt írja nagybátyjának, Boronkay Sándornak, hogy a „berhidai galibás dolgainkat előbb véghez vivén” Pécsi Gábor ítélőmestertől a Boronkay család számára visszakérte a birtokaikra vonatkozó iratokat, „kiket ante annos 6 tamquam Plenipotentiaro” neki átadtak.⁴⁶ Nehezen hihető, hogy a templom galibás dolgai kimaradtak volna a hat évvel ezelőtti, feltehetően 1745–1746. évi birtokrendezésből.

A templom barokk oltára

Eddigi ismereteink szerint a késő barokk oltár három; helyben, időben és felfogásban egymástól erősen elütő részből tevődik össze. A négy nagyobb szobor – a stílusjegyekből ítélve – valószínűleg lényegesen korábbi eredetű és a „felső-magyarországi fafaragás XVII. század derekán kialakult késő reneszánsz stílusát tükrözi... Feltehetően egy feleslegessé vált kora barokk oltárról ajándékozták az újra berendezett katolikus templom oltárához... szerencsére mindennemű változtatás vagy átfestés nélkül.” A másik csoport, a négy kisebb szobor pedig a XVIII. század közepi jellegzetes barokk munka és az „oltáron feltüntetett idővel egyezőnek látszik... Úgy tűnik, mintha a kisebb szobrok a nagyobb méretű apostolok kicsinyített, de mozgalmasabb felfogásban készült másolatai lennének. Ennek magyarázatát

⁴¹Uo.

⁴²VPL Visitatio Canonica, Berhida, 1747.

⁴³Uo.

⁴⁴Uo.

⁴⁵Bárá Hornig Károly: Padányi Bíró Márton naplója. Veszprém, 1903.

⁴⁶VeML XIII. 3. Boronkay Dániel levele nagybátyjához. Pozsony, 1751. május 27.

csak úgy találnánk meg, ha ismernénk az oltár keletkezésének körülményeit... És végül a harmadik csoport, az oltárépitmény, az összefoglaló keret pedig a leveles-índás díszítmenyével, oszlopaival, kis szárnyas angyalokkal és angyalfejekkel egy vidéki műhely primitív, kedvesen naiv alkotásai.”

Oltárképe a Szent Kereszt felmagasztalása. Festője ismeretlen. „Az oltárképet körülfogó keret felső részén levő címerszerű díszítmény kék mezőjében, arany festéssel IHS betűk olvashatók, alatta 1749. évszám látható. Az évszám előtt AP, utána CB betűk olvashatók. Ezek az oltár készítői nevének kezdőbetűi lehetnek. A kereten levő évszám nem bizonyítja az oltár keletkezésének idejét, már csak azért sem, mert a történeti kutatás szerint a templomot 1759-ben foglalták vissza a katolikusok a reformátusoktól. Ebben az időben a templomnak oltára nem volt.”⁴⁷

Eltekintve attól, hogy az oltárok, oltárképek és szobrok ilyen nagymérvű vándorlása csak II. József korára, a szerzetesrendek feloszlatása utáni időkre jellemző, az oltár keletkezésének idejéről, körülményeiről alkotott véleményünk némileg módosul, ha tekintetbe vesszük a templom vallási hovatartozásának fentebb vázolt fontosabb adatait. Ha a templomot 1742-ben legalább *de iure*, 1745–1746 táján pedig már *de facto* is a katolikusok birtokolják, nincs akadálya, hogy a képerkeret felső részén a címerszerű kartusban látható 1749. évszámot az oltár keletkezésének dátumául fogadjuk el.

Következésképp hitelesnek fogadjuk el azt is, hogy az évszám mellett jobbról és balról látható AP és CB betűk a helyi donátorok, esetünkben a közbirtokosság vagy a falu tehetősebb földesurai nevének kezdőbetűi.

Az azonosítás Berhida kevés számú katolikus lakossága esetében nem jelent különösebb gondot. Az 1747. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv a berhidai közbirtokosság tagjai között elsőnek említi Andreas Pécsi nevet, gyakran szerepel a közbirtokosság irataiban is. Ugy tűnik, ez idő tájt ő a társulás vezetője.⁴⁸ Carolus Bezerédy nevet pedig a püspöki levéltár számadáskönyvei őrzik. Nem volt a közbirtokosság tagja, de a XVIII. század közepe táján Berhida legtehetősebb földesura. Jó kapcsolatai vannak a veszprémi káptalannal: kölcsönöket vesz fel és fizet vissza.⁴⁹ *Bizonyos, hogy a négy betűben a két berhidai mecénás, Andreas Pécsi és Carolus Bezerédy földesúrnak, mint az oltár építetői nevének kezdőbetűit kell látnunk.*

Kell, hogy sokat mondjon nekünk az a körülmény is, hogy a XVIII. század közepén Magyarországon a hagyományos köztiszteletben álló szentek: Szent István, Szent László, Szent Péter, Szent Pál és Nepomuk Szent János szobrai mellett nem a népszerű segítőszentek (Vendel, Flórián, Rókus, Sebestyén), hanem a donátorok égi patrónusai kaptak helyet a gazdagon díszített oltáron. Az idősebb apostol szobra, jöllehet attribútuma, az andráskereszt hiányzik, Szent András apostol, míg a másik, az oltárkép feletti kartusban betűvel is jelzett donátor, Bezerédy Károly égi patrónusa Borromei Szent Károly püspök. A harmadik szobor pedig az apostoli kollégium legfiatalabb tagját, Szent János apostolt ábrázolja. Nagyon valószínű, hogy őbenne a közbirtokosság ismert agilis tagja, a revindikációs perekben is fontos szerepet vállaló Boronkay János tiszteletbeli égi patrónusát.

Itt jegyzem meg, hogy az oltáron, a tabernákulum mellett álló két nagy apostolszobrot a legutóbbi restaurálás óta tévesen jelzik attribútumaikkal. A könyvet tartó fiatalabb apostol nem Szent Péter, hanem Szent Pál, akit hagyományosan könyvvel és karddal szoktak ábrázolni. A nagyszakállú apostol pedig Szent Péter. Ő az apostoli kollégium legtekintélyesebb tagja, kezében a mennyország kulcsai.

Az 1749. évszámot az oltárépités dátumául elfogadva, vizsgáljuk a következő kérdést. A szobrokkal és ornamentikával gazdagon díszített oltárt több, felfogásban és kvalitásban különböző, helyben és időben egymástól távol élő művész munkájának kell-e tekintenünk, vagy egyetlen, egységes irányítás mellett dolgozó műhely, de több különböző tehetségű mester munkájának is felfogható.

Ha csak az ornamentika és a szoborcsoportok közötti nagy kidolgozás- és felfogásbeli különbséget, a szobrok faanyagának különböző mérvű pusztulását tekintjük, akkor sem kell feltétlenül az elsőként említett nézetet tartanunk. A magyarországi barokk szobrászat nagy tekintélyű kutatójának, Aggházy Máriaának megállapítását idézem: „A vidéki, másod-

⁴⁷ Bleicher Nándor: A berhidai templom barokk oltárának restaurálása. VMMK/6/1967, 411–417.

⁴⁸ VPL Visitatio Canonica, Berhida, 1747.

⁴⁹ Veszprémi Káptalan Magánlevéltára Protocollum Oeconomica 1730–1769.

kézből vevő kismesterek érthetően szívósan ragaszkodtak a megszokotthoz, a régihez. Ez az oka annak, hogy a periodizáció élesen elválasztó, elhatároló módszere nem alkalmazható szobrászatunk alakulásának meghatározásánál.” De ezen túl több körülmény is utal arra, hogy helyi megrendelésre, egy műhelyben, több mester munkájával készült oltárral állunk szemben.

Nem szembetűnőek, de jelentősek az oltár keletkezésének körülményei. A peremartoni plébánia újjászervezése (1759) előtt Berhida, mint filiális község, az ősi plébániához tartozott. Ősiben 1746-ban készült el az újonnan helyreállított templom belső berendezése a kegyúr, Padányi Bíró Márton megrendelésére, Schmidt Ferenc veszprémi szobrász műhelyében. (A berendezés azóta tönkrement.⁵⁰) Egy évvel később, 1747-ben a másik szomszédos falu, Hajmáskér újonnan épült temploma kap teljes felszerelést: három oltár és szószék szobrokkal, gazdag ornamentikával, a külső homlokzaton pedig Szent Péter és Szent Pál szobra és két angyalszobor – az utóbbi négy kőből – ugyancsak a kegyúr, Bíró Márton adományából. A három oltárért Schmidt Ferenc szobrász, Anteszner József festő és Heiszler Ferenc asztalos 1 000 forintot vesz fel. A két angyal- és apostolszobrokért pedig Schmidt Ferenc 60 Ft-ot.⁵¹ Az oltárok, a szószék és szobrok az átfestéstől eltekintve ma is épségben vannak és a stílusjegyeket, az oltárok felépítését és a kidolgozást is figyelembe véve *elegetendő okunk van annak feltételezésére, hogy a sorozat harmadik tagja, az 1749-ben felállított berhidai oltár is Schmidt Ferenc veszprémi szobrász műhelyében készült.*

Egy műhelyre utal, hogy a berhidai oltár átfestés nélkül maradt fenn, melynek jellemzői az elnagyolt márványozás és a tompa tónusú, nyers színkála, a festékréteg alatt pedig a szokásosnál kissé keményebb enyves-gipszes krétaalap: a XVII. századi késő reneszánsz jegyeket mutató, felső-magyarországi mesterre utaló nagyobb szobrokon, az egy századdal későbbre datált, jellegzetesen barokk formákat mutató kisebb szobrokon és az összefoglaló keretet alkotó barkácsolásszerű ornamentikán is.⁵²

A több segéderővel dolgozó, tömegmunkára berendezkedett, megbízatásokkal bőven ellátott Schmidt-műhely szériamunkájával magyarázható az is, hogy a kisebb szobrok a nagyobb méretű apostolalakok kicsinyített, mozgalmasabb változatai. Számos példával igazolható, hogy a jól bevált kompozíciókat, mintaképeket másolgatták az ismeretlen segéderők egyéni beállítottságuk, tehetségük és az oltárok ikonográfiai kívánalmai szerint, gyakran tükörképes változatban. Szembetűnő igazolásai ennek a Schmidt-műhely legjellemzőbb emlékei, a XVIII. század közepi szentháromság-szobrok a veszprémi egyházmegye számos templomában és 11 db a veszprémi Gizella Királyné Múzeumban. Úgy tűnik, hogy a művészi színvonal nagy eltérései sem a megrendelőt, sem a műhely vezető mesterét nem zavarták, művész és műveik jól megfértek egymás mellett Ősiben, Hajmáskéren és Berhidán is.

A templom régebbi titulusához igazodó oltárkép – mint Boronkay János vallomásában megemlítette: Huszár Zsófia tragikus sorsú apjának emlékéhez méltóan a Szent Kereszt tiszteletére szenteltette a templomot – keletkezésének körülményeiről, mesteréről levéltárunk nem tájékoztatnak. Összehasonlításra kínálkozó emlékanyagunk azonban itt is van. Mint említettük, *Schmidt Ferenc minden munkáján együtt dolgozott rokonával, Anteszner József veszprémi festővel*, ennek haláláig, 1757-ig. Anteszner az oltárképeket, oltárokat festette, aranyozta. Igazolható legkorábbi munkája 1745-ből a nyirádi főoltár középső és emeleti oltárképe. Majd a hajmáskéri három oltárkép következik 1747-ből. *A felfogás, kidolgozás és stílusjegyek alapján neki tulajdonítjuk a Szent Kereszt felmagasztalása oltárképet is 1749-ből.* E munkákból egy szerény képiró tűnik elénk. Nyers színei, elrajzolt, darabos alakjai kompozíciós elgondolás nélkül, ötletszerűen töltik ki a vásznat. Mondanivalója közérthető, mint a középkori Biblia Pauperum. Képeit sohasem szignálta, de a veszprémi Szent Mihály plébánia anyakönyvei és oltárképei így is őrzik emlékét.⁵³

Márton Antal

⁵⁰ Angyal Vendel ősi plébános szóbeli közlése. Köszönet érte.

⁵¹ VPL Archivum Kollerianum

⁵² Sz. Czeglédy-Ágostházy: i. m. 416.

⁵³ Ezúton köszönöm segítségét a Veszprém Megyei Levéltár, a Veszprémi Püspöki Levéltár munkatársainak, Veress D. Csabának s Falussy Józsefnek, diákkori kedves barátomnak, a berhidai kistemplom lelkes gondnokának.